

४०) पुनर्श्च सुभाषिते

घटं भिन्द्यात् पठं छिन्द्यात्, कुर्यात् रासभनिस्वनम् ।
 येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरषो भवेत् ॥
 उपकारोऽपि नीचानाम् अपकारोहि जायते ।
 पयः पानं भुजंगानाम् केवलं विष वर्धनम् ॥

बन्यावाईट माणसातील भेद पारखून वागण्याचे धोरण आखण्याची भलावण करताना सुभाषिते विकृत मानसिकतेकडे लक्ष वेधतात. काही लोकांना प्रसिद्धीची प्रचंड हाव असते. इतरांचे लक्ष वेधण्यासाठी ते कोणतीही पायरी गाठतात, हे रुपकात्मक उदाहरणाने सादर करणारे हे सुभाषित! घट फोडावेत, कपडे फाडावेत, गाढवासारखे ओरडावे या ना त्या कारणाने - म्हणजे काहीही करून प्रसिद्धी प्राप्त करावी, अशी काहींची मानसिकता असते.

दुष्टांवर उपकार करण्याचा दूरगामी परिणाम अपकारकारक ठरतो, हे सुचवताना दुसऱ्या सुभाषितात सर्पचे सर्वग्राह्य उदाहरण दिले आहे. सापाला दूध पाजले तरी त्याचे विषात रूपांतर होणे अटळ असते. म्हणून कुणावर उपकार करण्यापूर्वी तारतम्य बाळगण्याची यात भलावण आहे. तसे न केल्यास पश्चात्तापाची वेळ येऊ शकते. म्हणून मदत करण्यापूर्वी, ही मदत आपलेच नुकसान करण्याचा खड्डा खोदणे तर सिद्ध होणार नाही, याची खात्री करून घेण्याची यात सूचना आहे. त्यासाठी दुष्टांना सापाची उपमा देऊन ज्या सापास दूध पाजले तोच डसून आपले जीवन संपृष्ठ शकतो, हे सांगून उपकाराची फेड अपकाराने होण्याचे भय सूचित केले आहे.

४१) गुड इयर टायर.

मोटारींच्या टायर्सवर वारंवार 'गुड इयर' लिहिलेले दिसत असे. मनात कुतूहल निर्माण होणे स्वाभाविक होते. आज तसे घडले आणि लगेच काका भेटले. म्हणून मी प्रत्येक टायरवर गुड इयर का लिहितात हो, आणि टायरचा चांगल्या वर्षाशी संबंध काय, हे विचारले. तेहा कळले की गुड इयर हा शिक्का चांगले वर्ष सूचित करत नसून ते कृतज्ञतेचे प्रतीक आहे. गुड इयर नावाच्या अमेरिकन व्यक्तीच्या संदर्भात, ही कृतज्ञता.

अठराव्या शतकात आणि एकोणीसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातही रबर फारसे उपयोगात आणता येत नसे. कारण हिवाळ्यात ते उपयुक्त ठरले तरी उन्हाळा सुरु झाला की असह्य ठरे. कारण तापमान वाढू लागले की ते प्रसरण पावत असे. त्याचा टणकपणा कमी होऊन ते विसविशीत होत असे. उन्हाळ्याची तीव्रता वाढली की त्यास दुर्गंध सुटे. इतका की प्रेताचे दफन करतात तसे अमेरिकन लोकांना, त्यास जमिनीत गाडण्याची गरज भासत असे. चाल्स गुड इयर नावाच्या कंगाल इसमास हे पसंत नव्हते. प्रसरण पावणाच्या रबराचा दुर्गंध असह्य असतो, हे त्यालाही पटत होते. म्हणून तो यावर उपाय शोधू लागला. त्याच्या विचारास अथक प्रयत्नांची जोड लाभली.

दारिद्र्य आणि कर्जबाजारी अवस्थेची तमा न बाळगता प्रयत्नांची कास धरून त्याने रबर 'वल्केनाईज' करण्याची रीत शोधली. उन्हा-पावसाचा परिणाम न होणारी रबराची विशिष्ट जात त्याने निर्माण केली. म्हणून आपण टायर्ससाठी रबराचा उपयोग करू शकतो. १८३५ साली पॅरिसमध्ये तिसऱ्या नैपोलियनने त्याचा सत्कार केला. आश्चर्याची बाब म्हणजे त्यावेळी हा कर्जबाजारी इसम तुरुंगात होता. मृत्युसमयीही त्याचे कर्ज संपले नव्हते. पण पुढे त्याच्या नावाने सुरु केलेली कंपनी मात्र नावारुपास आली.

या महामानवाने गरिबी वा कर्जबाजारी अवस्थेची कधीच पर्वा केली नाही. जीवनधर्मावर अपार विश्वास ठेवणारा गुड इयर म्हणत असे, 'माझ्या शब्दकोशात हळहळ आणि दुःख ह्या शब्दांचे अस्तित्व नाही. मी पेरलेल्या बियांची फळे मला नव्हे तर लोकांना मिळतील, याचे मला दुःख नाही. कामाचे वा यशाचे मूल्यमापन करण्यासाठी मी डॉलर्सचा मापदंड वापरत नाही. आपण पेरलेल्या बियांची फळे कुणालाही लाभली नाहीत तर माणसाने हळहळावे, स्वतःस मिळाली नाही, याचे दुःख नसावे, असे मी समजतो. माझ्या विचारावर माझी अढळ श्रद्धा आहे.'

गुडइयरच्या मानसिकतेचा आदर आणि त्याच्या कामासाठी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी गुडइयर हे नाव अजरामर करण्यात आले. त्याच्या वल्केनाइज्ड रबराने, जगात क्रांती घडवून आणली. आपले वर्ष नव्हे तर त्याने जीवन 'गुड' केले आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरू नाही, असे काका म्हणाले.

४२) पडणे आणि सावरणे

श्रीमंत सयाजीराव महाराजांनी कैद्यांच्या उर्ध्वीकरणासाठी एक व्याख्यामाला ठरवली. पहिल्या दिवशी साच्या कैद्यांना तुरुंगाच्या मैदानात बसवण्यात आले आणि व्याख्यात्यांचे आगमन झाले. त्यांना मान देण्यासाठी सारे कैदी उठून उभे राहिले. त्या स्वागताचा हसून स्वीकार करत व्याख्याते व्यासपीठाकडे वळले. या हंगामी व्यासपीठावर जाण्यासाठी तीन पायच्या तयार केल्या होत्या. त्या डुगडुगत होत्या. व्याख्याते दिवाणांशी बोलत पायच्या चढू लागले. ते दुसच्या पायरीशी ठेचकाळले - त्यांनी सपशेल लोटांगण घालते. पांढऱ्याशुभ्र खादीचे कपडे मातीत मळलेले पाहून कैदी हसू लागले. तिकडे दुर्लक्ष करून ते शांतपणे उठले. विशेष घडले नसावे, अशा सहजतेने कपडगावरची धूळ झटकून त्यांनी व्यासपीठावरील आपले स्थान ग्रहण केले. प्रास्तविक भाषणे संपली आणि व्याख्याते उठले. औपचारिकपणा टाळून ते सरळ संवादास भिडले.

'व्यासपीठावर येताना मी पडलो. ते पाहून काहींच्या चेहऱ्यावर करूणा दाटली तर कुणाच्या ओठांवर हसू...' आता उपदेश ऐकावा लागणार, या विचाराने बहुसंख्य कैद्यांच्या तोंडावर कंटाळा उमटला. तिकडे दुर्लक्ष करून व्याख्याते बोलत राहिले, "इतके व्यवधान कसे नाही, हा प्रश्नही काहींच्या चेहऱ्यावर उमटला. खरे सांगायचे तर मी मुद्दाम पडलो; अनावधानाने नव्हे! साच्यांच्या प्रतिक्रियांकडे दुर्लक्ष करून कपडे झटकून मी ज्या कामासाठी आलो आहे ते करण्यासाठी शांतपणे पुढे झालो. कारण मला तुम्हालाही सांगायचे आहे ... कधी अपघातामुळे आपले पतन होते. अशा वेळी समाजात करूणा उसळो, हसे होवो वा कुणी आपल्या अक्षमतेची टर उडवो, त्यास महत्व द्यायचे नसते. पडणे वाईट नाही. त्यासाठी उसासत राहाणे आणि त्यातून सावरण्याचा प्रयत्न न करणे - परत उभे न राहाणे वाईट आहे. मनुष्यामात्र चुकीस पात्र, हे लक्षात ठेवून लगेच उठणारा, अपघातामुळे झालेल्या नुकसानाची धूळ झटकून कार्य सिद्धिस नेण्यास तत्पर बनतो. दिवसभर काम केल्यावर थकवा आला, म्हणून काम करणे सोडायचे नसते. रात्री विश्रांती घेऊन माणूस ताजा टवटवीत होतो; याचे स्मरण ठेवून सकाळी आपण नव्या जोमाने कामाला लागतो. जे थकव्याचे, तेच चुकांचे! चूक सुधरवायची असते, उगाळत बसायची नसते, हे लक्षात घेतलेत तर तुरुंगाबाहेर पडल्यावरही तुम्ही चांगले जीवन जगू शकाल. ठोकर लागली तर हळहळत न बसता ठोकरीस ठोकर मारून पुढे जातो, तोच सुजाण! बाकी सारे सिहाचे कातडे पांधरलेल्या कोल्ह्यासारखे मानव देहात वावरणारे प्राणी!"

४३) मानवी ऊब आणि मानवनिर्मित यंत्र!

विश्वविख्यात संगीतकार हॉवर्ड मॅक्सवेलच्या जीवनातील हा प्रसंग! एक तासाच्या कार्यक्रमासाठी तो हजार डॉलर्स घेत असे. विनातकार ते त्याला मिळतही! कार्यक्रमांच्या ध्वनिफितीही काढल्या जात. ती अतिरीक्त कमाई कमी नसे. त्याला मिलिंडा नावाची एक गोड मुलगी होती. पित्याकडून गोष्टी एकणे तिला खूप प्रिय! तीन अस्वलांची कथा तर तिची खूप आवडती. पित्याकडून ती कथा ती वारंवार ऐकत असे. मॅक्सवेलला लेकीचे लाड करणे आवडत असेच; तरी कधी वेळेचा अभाव तर कधी तीच ती कथा सांगण्याचा त्याला कंटाळा येई. एकदा रेकॉर्डिंगरुममध्ये गाण्याची तबकडी तयार करताना त्याला नामी युक्ती सुचली. टेक्निशियनला बोलावून त्याने या कथेच्या कथनाचीही तबकडी करून घेतली. मुलीसमक्ष ग्रामोफोन आणि ही रेकॉर्ड ठेवून त्याने सांगितले, "आता मी नसलो तरी तू ही कथा ऐकू शकशील."

मुलीचे लाड केल्याच्या समाधानात तो नव्या गीताची चाल देण्यात मग्न झाला. काम संपवून तो कॉफी घेत असताना मिलिंडा आली. नेहमीप्रमाणे तिने तीन अस्वलांची कथा ऐकण्याचा हट्ट धरला. त्याला नवल वाटले. ती रेकॉर्ड उक्तेचे विसरली असेल, असे समजून त्याने तसा प्रश्न विचारला. पण मिलिंडा निष्पाप स्वरात म्हणाली, "डॅड, मी ग्रामोफोनवर कथा ऐकली, पण मजा आली नाही."

"का गं? ती माझ्याच आवाजात रेकॉर्ड केली आहे. तरी..."

"पण डॅडी आवाज तुमचा असला तरी त्या यंत्राच्या मांडीत लोळत मला कथा ऐकता येते का? मजा फक्त तुमच्या आवाजात नाही. तुमच्या मांडीत लोळत कथा ऐकण्यात मजा आहे, हे कळत नाही तुम्हाला?"

त्या चिमुरडीच्या निष्पाप विधानाने तरलता गमावलेल्या मोठ्या माणसांच्या संवेदनशीलतेस हात घातला, असे वाटले त्या कलाकाराला आणि त्याचे डोळे भरून आले.

४४) स्वावलंबनाचे महत्व.

एका वैभवसंपन्न गेस्टरुमच्या नहाणीघरात, एक श्रीमंत पाहूणा हातरुमाल, मोजे, बनियन आणि चड्डी साबण लावून धुवत होता. ते पाहून यजमानाचे नोकर घाबरले. मालकाने हे बघितले तर आपली खैर नाही, असे वाटून त्यांनी भयभीत स्वरात पाहूण्यास कपडे धूण्याची तसदी घेऊ नये, अशी विनंती केली. काहींनी तर त्यांच्या हातातून साबणाची वडी व कपडे खेचून घेण्याचा आणि अशा कामासाठी आपणास मालक पैसे देतो, असे सांगण्याचा नम्र प्रयासही केला. पण पाहूणा शांतपणे म्हणाला, "जे काम मालकास अभिप्रेत आहे, त्या कामाचा तो पगार देतो. हे काम मला तुमचे वाटत नाही."

"का?" नोकरांच्या तोंडून नकळत प्रश्न निसटला.

"कारण माझ्या आईने मला बालपणापासून स्वावलंबनाचे महत्व पटवले आहे. वेळेअभावी काही कामे इतरांकडून करून घ्यावी लागतात, हे तिलाही कळत होते. तरी विशिष्ट कपडे स्वतःचे स्वतः धुवावेत, अशी तिची शिकवण आहे. तिच्या विचारांचा अनादर मी स्वज्ञातही करत नाही."

मातेच्या विचारास असा आदर देणारा महानुभाव म्हणजे नशीबाने पैसा प्राप्त केलेला कुणी सामान्य कुवतीचा धनाढ्य नव्हता. तो होता अमेरिकेचा अध्यक्ष ट्रुमेन!

४५) गांधीवाद! आदर्शवाद!!

स्वतःच्या विचारांवर अढळ राहताना कुणाचीही चूक निर्दर्शनास आणून देण्यात कसर न सोडण्याची गांधीजींना सवय होती.

निसर्ग - जीवमात्राचा हक्क.

गांधीजी सकाळी लवकर उठत. उठून मुखप्रक्षालन करून ते दातण करत. (दातवणाने दात घासणे) त्यासाठी ते छोट्या झारीत पाणी घेत. तेळ्ड्या पाण्यात ते दोन्ही कामे संपवत. आश्रमात मोहन पंडयाही राहात. त्यांना नेहमी याचे नवल वाटे. एकदा त्यांनी त्यांचे आश्चर्य शब्दबद्ध केले. "साबरमती नदी दुथडी भरून वाहते आहे बापू! छोट्याशा झारीतील पाण्यात दोन कामे करण्याचा हिमटेपणा तुम्ही का करता? लोक पाण्यासारखा पैसा वाहता करतात. तुम्ही पाणी पैशाहूनही अधिक कंजुसपणे वापरता. असे का?" प्रश्नाचे उत्तर न देता गांधीजींनी मोहनभाईंना त्यांच्याकडे बघायला सांगितले.

"तुम्हाला मी अस्वच्छ वाटतो का?" त्यांनी विचारले. गोंधळलेल्या मोहनभाईंनी मानेने नकार दिला. यावर गांधीजी पुढे म्हणाले, "पुरेसे स्वच्छ झाल्यावर अधिक पाणी नासण्यात काय हंशील आहे? तुम्ही तांबे भरभरून पाणी फुकट घालवता. माझी गरजेपुरते पाणी वापरण्याची सवय!"

"पण नदीत इतके पाणी असून..."

"ईश्वराने फक्त आपल्यासाठी नदी निर्माण केलेली नाही." त्यांना वाक्य पूर्ण करू न देता, गांधीजी भेदक स्वरात म्हणाले, "पशु, पक्षी, जीव-जंतु... साच्यांसाठी नदीचा प्रवाह झुळझुळतो आहे. ती फक्त मानवाची मत्केदारी नाही. गरज असेल तितका निसर्गाचा उपयोग करावाच; पण त्याहून अधिक वापर करणे म्हणजे नासाडी! दुसऱ्याचा हिस्सा बळकावणे! सामान्य प्रॉपर्टीतून माझा हिस्सा असेल त्याहून अधिक घेणे मला रुचत नाही आणि रुचणारही नाही. अनैतिक वाटते मला ते!"

गांधीजींचे हे विचार ऐकल्यावर मोहनभाई संभाळून पाणी वापरू न लागते तरच नवल!

गांधी आश्रमात स्वावलंबनाची भलावण होत असे. एकदा तांब्या घासण्यासाठी एक आश्रमवासी मोठे ढेकूळ घेऊन नदीवर गेला. ते पाहून गांधीजींनी विचारले, "एका तांब्यासाठी एळडे मोठे ढेकूळ?"

"छोटे ढेकूळ नव्हते; म्हणून मोठे आणले." त्याने सांगितले.

"उरलेल्याचे काय करशील?" गांधीजींनी विचारले.

"काही नाही. तिथे पडून होते ते इथे पडून राहिल." बेफिकिर उत्तर मिळाले.

"होय, पण ते त्याचे स्थान होते. इथे तो केर-कचरा ठरेल. कचरा वाढवणे चुकीचे आहेच, शिवाय ही रीत जीवनात स्वार्थाचा प्रादुर्भाव करणारी आहे."

ढेकूळ ते काय आणि बांपुनी आपल्याला स्वार्थी म्हणावे हे त्यास आवडले नाही. त्याने विरोध केला नाही. पण त्याच्या चहेच्यावर नापसंती उमटली. ती पाहून गांधीजींनी केर-कचच्याच्या व्याख्येस नवे परिमाण दिले, "भाई, सोन्याची लगडी तिजोरीत न ठेवता इथे-तिथे रझळत ठेवली तर ती कचरा ठरते. कचरा विशिष्ट वस्तुची ओळख नाही. योग्य जागेवर नसलेली वस्तू तिचे मूल्य हरवून कचरा ठरते. निसर्गाने तिजोच्या घडवल्या नाहीत. तरी प्रत्येक वस्तुला स्वतःचे योग्य स्थान आणि मोल आहे. निसर्ग निर्मित वस्तू स्थानभ्रष्ट करणे म्हणजे कचरा वाढवणे आहे."

निसर्ग मुक्तपणे - अत्यंत उदारपणे सदळ हाताने जी उधळण करतो ती केवळ मानवाची मक्तेदारी नाही, याची जाणीव करून देणारे हे विचार फार मोलाचे आहेत.

४६) सुभाषिते - सागरातील रत्ने.

सुभाषितांच्या सागराचे मंथन जितके करावे तितके कमीच! त्यातून असंख्य रत्ने हाती लागतात. सुभाषितांचा मथितार्थ जाणून घेणे हे जीवनाला अनोखी खोली प्रदान करणे आहे, असे आज काका म्हणाले. नेमके आजच अतिपरिचयात अवज्ञा सुचवणारे सुभाषित वाचनात आले आणि मी विचारात पडले. काकांना सारे ग्रेट म्हणतात. बडोदाप्रेम नजरेआड करून ते मुंबई-पुण्यास स्थायिक झाले असते तर त्यांच्या कीर्तीचा डंका फार बुलंद झाला असता, हा विचार बडोद्यात खूपदा ऐकू येतो. त्यांचा सहवास सहजप्राप्य असल्याने आम्हा भावंडांना त्याची किंमत कळत नाही का? कुणास ठाऊक. यापुढे तरी अति परिचयात अवज्ञा होऊ नाही, याची काळजी आम्ही घेतली पाहिजे.

अतिपरिचयादवज्ञा संतगमनादरो भवति ।

मलये भिल्ल पुरंधी चंदन तरुकाष्ठ इंधनं कुरुते ।

लोकः प्रयागवासी कूपे स्नानं समाचरति ॥

अतिपरिचयामुळे अवज्ञा होते. सतत जाण्यामुळे संतांचा अनादर होतो. मलयागिरीवर राहणारी भिल्ल स्त्री चंदनाची लाकडे इंधन म्हणून वापरते. प्रयागक्षेत्री राहणारे विहिरीतील पाण्याने स्नान करतात.

सारे जग आदर करते, त्या संतांकडे वारंवार गेल्यास त्यांची आपल्याला किंमत उरत नाही आणि संतांचा अनादर होण्याची शक्यता निर्माण होते. महागामोलाचे चंदन अत्यंत महत्वाच्या प्रसंगी आदराने उपयोगात आणतात. पण मलय पर्वतावर ते सहजप्राप्य असते. तिथल्या आदिवासी स्त्रिया इंधन म्हणून चंदन वापरतात. सारे गंगास्नानासाठी आसुसलेले असतात, पण प्रयागक्षेत्री राहणाऱ्यास त्याची किंमत नसते. संगमस्थानी स्नानास जाण्याची तसदी न घेता तो घरच्या विहिरीच्या पाण्यात स्नान करतो.

सहज प्राप्त होणाऱ्या उत्तम गोष्टीचे अप्रूप उरत नाही. म्हणून प्रत्येकाने विशिष्ट अंतर राखून समाजात वावरणे योग्य ठरते, असे या सुभाषिताच्या माध्यमातून सुचवले आहे. आपल्या वैयक्तिक जीवनात कुणाला नाक खुपसू देऊ नये आणि आपणही कुणाच्या जीवनात ढवळाढवळ करण्याचा असंस्कृतपणा करू नये, हा अर्थ इथे अभिप्रेत आहे. कुणी मागितला तर सल्ला द्यावा. न मागता दिलेला सल्ला अति शहाणपणा ठरतो. आहार, विहार व आचरणाची प्रत्येकाची विशिष्ट चौकट असते. आपली चौकट कुणाला ओलांडू न देणे व कुणाची चौकट ओलांडण्याची इच्छा न बाळगणे, हे सुसंस्कृतपणाचे लक्षण आहे. कारण ही चौकट मोडते तिथे अनादराचा उद्भव अटळ असतो.